

Středověká a raně novověká sídla na pískovci

FRANTIŠEK GABRIEL – LUCIE KURSOVÁ

Abstrakt: Sídla spojená s hradu na pískovcovém podloží převažují svojí četností sídla na jiných podložích. Řešení hledáme v přehodnocení funkce hradu na sídla pro lidi, kteří vykonávali práci vázanou na určité přírodní prostředí nebo se ukrývali jak před válečnými událostmi, tak před náboženským pronásledováním. Přirazení sídel k těmto funkcím situaci řeší pouze částečně.

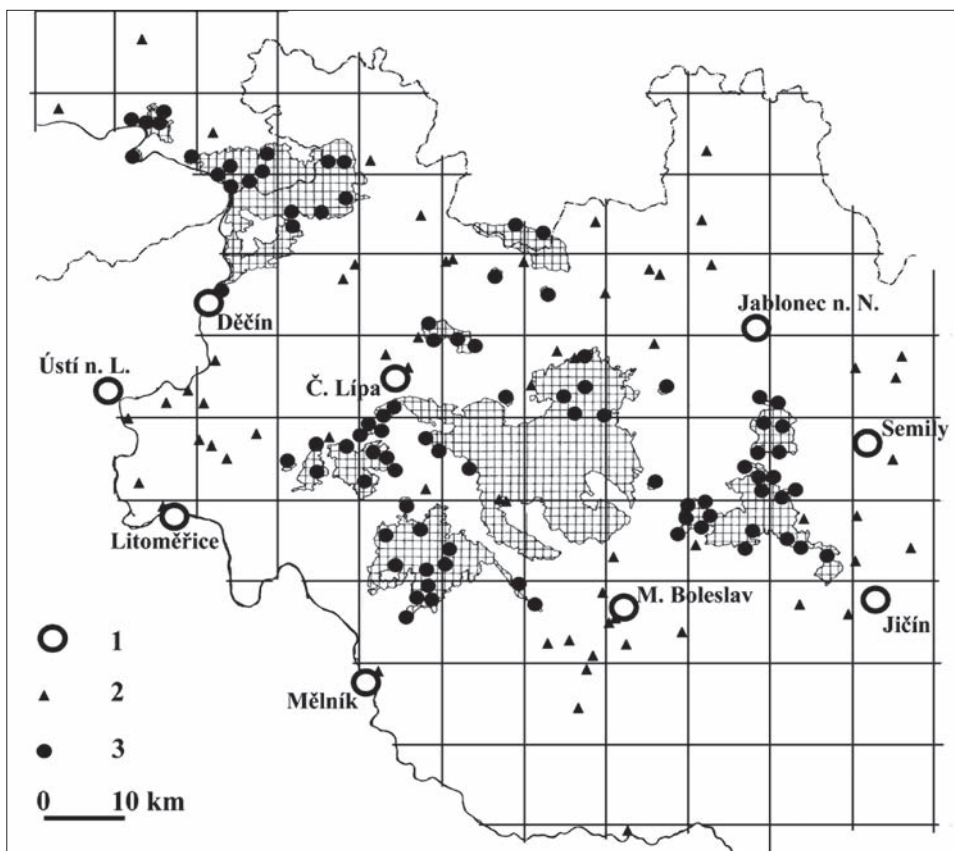
Klíčová slova: Sídlo – pískovcové podloží – hrad – těžba – refugium.

Settlements Built on Sandstone from the Middle Ages and the Early Modern Age

Abstract: Settlements such as castles built on sandstone subsoil prevail over those on other subsoil types. In order to explain this, the function of the castle should be reassessed: castles served people performing tasks associated with a certain natural environment, as well as those finding refuge in them in times of war and religious persecution. However, even the introduction of these functions does not answer the question completely.

Key words: Settlement – sandstone subsoil – castle – mining – refuge.

Zvýšený zájem o středověká a raně novověká sídla na pískovcovém podloží, tvořícím přibližně 50 % české křídové pánve, která zabírá větší část severovýchodních a severních Čech s přesahem do Saska, vyvolávají některá specifika, kterými se vlastnosti podložní horniny liší od podloží jiných. Především se jedná o relativně snadnou opracovatelnost, která dovoluje upravit podloží pro příznivé zakládání staveb (Chamra–Schröfel–Tylš 2005, 167) i zahlabování různých objektů vysekáním. I přes značnou rozlohu pískovce se pro úpravu podloží vysekáním stop konstrukcí nebo hloubení objektů uplatňují pouze výchozy skalního podloží, které vyplňují výrazně menší plochu, projevující se především v podobě skalních měst nebo solitérních skalních bloků (obr. 1). Právě ve výchozech se setkáváme s vysekanými stopami konstrukcí a zahlabenými objekty, které spojujeme se sídlením. Na rozdíl od stop těžby, dokladů průběhu komunikací a případných dalších antropogenních stop je nazýváme stopy sídlení. Nejstarší stopy sídlení, pojednané sekáním, mohou náležet již pravěkým nebo raně středověkým konstrukcím (např. Hrádek u Sudoměře; Filip 1947, 80–85), jednoznačně je však evidujeme od 13. století až do století dvacátého. Datace stop sídlení většinou vychází z výsledků archeologických výzkumů nebo z komparace formálních znaků samotných stop a jejich prostorových relací. Oba postupy zatěžují problémy nejednoznačnosti a širokých intervalů datace. Možnost propojit jednotlivá sídla s dobovými záznamy dynamického systému a získat tak informace o době zbudování, užívání a zániku sídel snižuje jednak nedostatek písemných pramenů, jednak zapomnění dobového vlastního jména sídla a tím jeho propojení se záznamy v písemných pramenech, jsou-li ovšem jaké. Stejný problém představuje i určení funkce sídel, kterou nedovedeme z formální struktury jednoznačně vymezit. V převážné většině větších koncentrací sídelních stop je odborná literatura často spojuje s hradu (např. Sedláček 1997; 1998; Meiche 1907; Filip 1947; Klos–Němeček 1978; Gabriel–Smetana 1981; Chotěbor 1981; Neugebauer 1986; Gabriel 1986; Durdík 1999). Z tohoto funkčního určení vyplývá problém odlišné hustoty hradů na pískovcovém podloží na straně jedné a na ostatních podložích na straně druhé. Na tento problém upozornila práce F. Gabriela (1995), která prověřovala hypotézu, že hustota hradů z 13. až první poloviny 15. století na pískovcových výchozech je shodná s četností hradů na jiných podložích v okolí. Odmítnutí této hypotézy vedlo autora k návrhu řady interpretací zjištěné situace. Poměrně složitý postup prověřování hypotézy i nově získané výsledky při studiu jednotlivých sídel nás vedly k opětovnému prověření hypotézy a následnému podpoření jedné z interpretací.

Obr. 1. Hustota sídel na pískovcovém podloží a ostatních petrologických podložích. Upraveno dle Gabriel 1995, příloha.
 Abb. 1. Dichte der Sitze auf Sandsteinuntergrund und sonstigen petrologischen Untergründen. Nach Gabriel 1995, Anhang.

Při našem zpracování zachováváme rozsah studovaného území (Gabriel 1995, příloha 1; obr. 1). Dělí jej čtvercová síť 10×10 km. Křivkou vymezené výchozy pískovce odlišuje síť 1×1 km. Domnělé hrady na pískovcovém podloží jsou vyznačeny černým kolečkem v případě pískovcového podloží a malým trojúhelníkem případně ostatních petrologických podloží, zatímco kružnice značí důležitá okresní města. Hodnocená plocha zabírá 85 čtverců po 100 km^2 , ve kterých evidujeme 153 hradů, jak vyplývá z tabulky (obr. 2). Na 100 km^2 tedy připadá 1,80 hradu. Hodnotu 1,80 považujeme za testovací kritérium. Z obrázku 2 vyplývá, že kritérium přesahuje více než dvakrát četnost hradů na jiných petrologických podložích, a naopak je téměř šestkrát menší než četnost hradů na podloží pískovcovém. Shodně s výsledkem F. Gabriela (1995, 55) zamítáme hypotézu o přibližně rovnoměrném rozvržení hradů na sledovaném území a konstatujeme, že hustota sídel na pískovcových výchozech je 11,71 krát větší než na jiných podložích v okolí.

František Gabriel (1995, 55–58) nabízí čtyři možné roviny, které vysvětlují nepoměr mezi hustotou hradů na pískovcovém podloží a jiných petrologických podložích. První z nich se opírá o zjištění, že v období 13. a počátku 14. století dávala šlechta, nikoliv však král, přednost sídlům situovaným na ostrožnách, zatímco kupa se využívala pro budování sídel na sklonku 14. a v 15. století.

Druhá rovina interpretací se opírá o pískovec jako o velmi dobře opracovatelnou horninu, která mohla svádet k budování stále nových sídel náhradou za starší, zatímco sídla na ostatním podloží se přizpůsobovala novým požadavkům přestavbami.

Třetí vysvětlení vychází z okolní sídelní struktury, která mohla být hustší než v okolí ostatních sídel nebo být rozdrobená nižší šlechtou, využívající snadno opracovatelné pískovcové výchozy k budování jednodušších sídel.

Poslední vysvětlení naznačuje možnost, že lokality na pískovcovém podloží reprezentují nejen hrady, ale i jiné typy sídel, která se na ostatním petrologickém podloží nedochovala nebo na nich vůbec neexistovala. Jedná se především o ta sídla, jejichž

vlastní dobová jména okolní obyvatelé zapomněli již v minulosti a nahradili je novým pojmenováním často i několikerým, v německé jazykové oblasti navíc často bez českého pomístního jména.¹ Současně je však třeba upozornit, že některá dnešní pojmenování sídel mohou pocházet ještě z doby jejich užívání. V takovém případě se však jejich jména nedochovala v žádných známých písemných pramenech.² Rozlišení mezi pomístním jménem a dobovým vlastním jménem ovšem není jednoznačné. Poslední skupinu tvoří sídla, jejichž jména sice byla zapomenuta, ale později jim bádání, probíhající ovšem na různé odborné úrovni a s různým přístupem k pramenné základně, některé jméno, známé z písemných pramenů, přiřadilo.³ V oblasti Saska sídla s dobovým jménem známým z písemných pramenů sice převažují, převážná většina jich je ovšem sídlům přiřazena podle písemných pramenů druhotně. Studium reliktů těchto sídel zjišťujeme, že některá z nich svými formálními znaky našim představám o podobě hradů neodpovídají a podporují interpretaci, že tyto lokality reprezentují jiný typ sídla.

Mezi problematické formální znaky řadíme především výběr terénu pro staveniště sídla a řešení jeho přístupu. Převážná většina všech sídel na pískovci vyrostla na konci pseudoostrož-

	Hrady využívající výchozu pískovce	Hrady na ostatních podložích	Σ
Přibližný počet čtverců 100 km ²	8,64	76,36	85,00
Počty hradů	87,00	66,00	153,00
Poměrový počet hradů na čtverec	10,07	0,86	1,80

Obr. 2. Tabulka četností sídel na pískovcovém podloží a ostatních petrologických podložích.

Abb. 2. Häufigkeitstabelle von Sitzen auf Sandsteinuntergrund und sonstigen petrologischen Untergründen.

1 Sídla, jejichž vlastní dobová jména byla již v minulosti zapomenuta a nahradila je nová pojmenování. Uvádíme vždy pouze jedno pomístní jméno v užitém jazyce a v závorce současně označení (pokud existuje), katastrální území (k. ú.) a okres (okr.). Sídla řadíme podle abecedy k. ú.: Krvomlýn (Krvomlýn, k. ú. Bosyně, okr. Mělník), Raubschloß (Brtnický hrádek, k. ú. Brtniky, okr. Děčín), Wüste Schloss (Konvalinkový vrch, k. ú. Doksy, okr. Česká Lípa), Ober Karlstein (Chřibský hrádek, k. ú. Doubice, okr. Děčín), Wüstes Schloss (k. ú. Dražejov, okr. Česká Lípa), Schloßberg (Zámecký vrch, k. ú. Heřmanice, okr. Česká Lípa), Starý Kokořín (k. ú. Kokořín, okr. Mělník), Nieder Karlstein (Kyjovský hrádek, k. ú. Kyjov, okr. Děčín), Wüste Schlössel (k. ú. Loubí, okr. Česká Lípa), Zkamenělý zámek (Zkamenělý zámek, k. ú. Olešno, okr. Mělník), Hrádek (Hrádek, k. ú. Sudoměř, okr. Mladá Boleslav), Schloßberg (Vejrov, k. ú. Velenice, okr. Česká Lípa), Schlossberg (Velenice, k. ú. Velenice, okr. Česká Lípa), Wüste Schloss (Vlčí hrádek, k. ú. Vlčí Hora, okr. Děčín), Wüstes Schloss (Zakšín, k. ú. Zakšín, okr. Česká Lípa). Výběr si neklade nárok na úplný výčet všech sídel s pomístním pojmenováním.

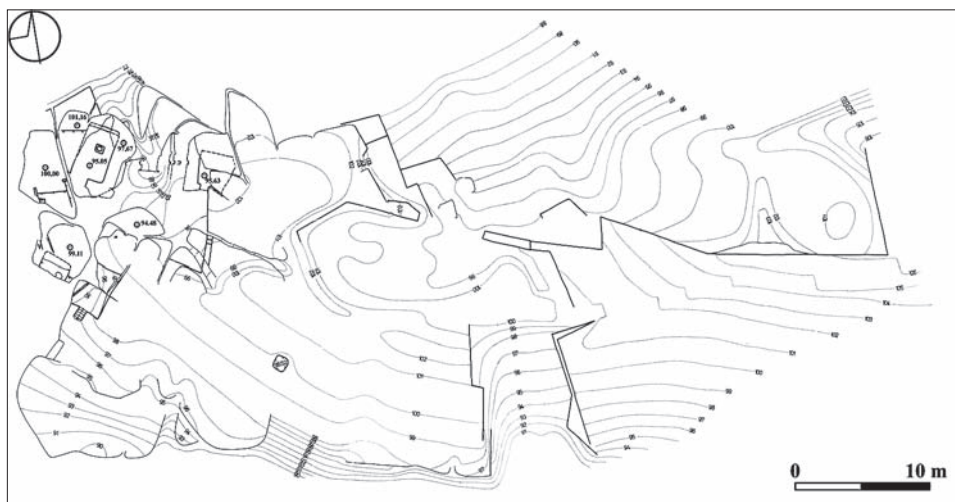
2 Sídla, jejichž vlastní dobová jména mohou pocházet z doby jejich užívání. Uvádíme jméno v užitém jazyce a v závorce katastrální území (k. ú.) a okres (okr.). Sídla řadíme podle abecedy k. ú.: Kříneč (k. ú. Branžež, okr. Mladá Boleslav), Hynšta (k. ú. Branžež, okr. Mladá Boleslav), Klamorna (k. ú. Dneboh, okr. Mladá Boleslav), Drábské světničky (k. ú. Dneboh, okr. Mladá Boleslav), Prachovna (k. ú. Hrubá Skála, okr. Semily), Kostelíček (k. ú. Jestřebice, okr. Mělník), Nedamy (k. ú. Jestřebice, okr. Mělník), Kavčiny (k. ú. Kacanovy, okr. Semily), Čertova ruka (k. ú. Karlovice, okr. Semily), Stará Hrada (k. ú. Mužský, okr. Mladá Boleslav), Drábovna (k. ú. Ondříkovic, okr. Jablonec nad Nisou), Einsiedlerstein (k. ú. Sloup, okr. Česká Lípa), Zbiny (k. ú. Svěbovice, okr. Česká Lípa). Výběr si neklade nárok na úplný výčet všech sídel s možným užitím starého pojmenování.

3 Sídla, jejichž vlastní dobová jména byla zapomenuta a teprve později obnovena. Uvádíme jméno v užitém jazyce, za pomlčkou jméno přiřazené a v závorce katastrální území (k. ú.) a okres (okr.). Sídla řadíme podle abecedy k. ú.: Radisch – Vřesek (k. ú. Drchlava, okr. Česká Lípa), Pauska – Chudý Hrádek (k. ú. Dřevčice, okr. Česká Lípa), Kickelsburg – Vítkovec (k. ú. Holany, okr. Česká Lípa), Wüste Haus – Milčany, (k. ú. Hostíkovice, okr. Česká Lípa), Raubschlössel – Frydlant (k. ú. Hvězda, okr. Česká Lípa), Wüstes Schloss – Frydlant (k. ú. Kvítkov, okr. Česká Lípa), Kozlovky – Chlum (k. ú. Olešnice, okr. Semily), Raubschloß – Šauenštejn (k. ú. Vysoká Lípa, okr. Děčín), Hodnovoslovec – Zahradky (k. ú. Zahradky, okr. Česká Lípa), Tschappkeule – Čap (k. ú. Zátýn, okr. Česká Lípa). Výběr si neklade nárok na úplný výčet všech sídel s později přiřazeným pojmenováním.

ny (Gabriel 1989, 126). Nejjednodušší přístup na tento terénní tvar je od výchozu pseudoostrožny směrem k jejímu konci. Většinou se jedná o skalní bloky přerušované užšími či širšími puklinami, které vyžadovaly při pořízení horizontální přístupové komunikace na sídlo jejich přemostění nebo zasypaní. Můžeme předpokládat, že splnění tohoto požadavku zanechalo stopy po dřevěných konstrukcích, úpravu skalního podloží pro cestu a na ní abrazi po průjezdu vozů nebo chození pěších. Na sídlech, která jako hrady prokazatelně sloužila, tyto doklady přístupu evidujeme (např. Helfenburk, k. ú. Rašovice, okr. Litoměřice; Gabriel–Panáček–Podroužek 2011), zatímco na řadě sídel s neprokázanou hradní funkcí doklady horizontální komunikace chybí. Například přístup na sídlo Kyjovský hrádek (k. ú. Kyjov, okr. Děčín), které již delší dobu mezi hrady nezapočítáváme, nevedl po široké ploše pseudoostrožny, ale zpřístupňovalo jej pohodlné schodiště stoupající z domnělého příkopu, ve skutečnosti 9–18 m široké přírodní pukliny. Středověký původ schodiště dokládají stopy osazení dveří ve spodní partii schodiště. Ty sice komunikaci uzavíraly, nemohly však zabránit snadnému vylomení při dobývání. Puklina tedy sloužila především jako přístupová komunikace (Gabriel–Vaněk 2006, 42), ačkoliv v případě hradu by byla nepochybně využita jako příkop. S podobnou situací, využívající výraznější pukliny nejspíše jako přístupové komunikace, se setkáváme i na lokalitách Brtnický hrádek (k. ú. Brtniky, okr. Děčín; Gabriel–Vaněk 2006, 31) a Vlčí hrádek (k. ú. Vlčí Hora, okr. Děčín). Zásahy do pukliny na vnější straně pukliny před Vlčím hrádkem nedokládají zvýšení kvality opevnění, ale jsou stopami těžby pískovcového podloží formou sekání kvádrů (Gabriel–Vaněk 2006, 33) ukončeného spolu s dokončením stavby sídla.

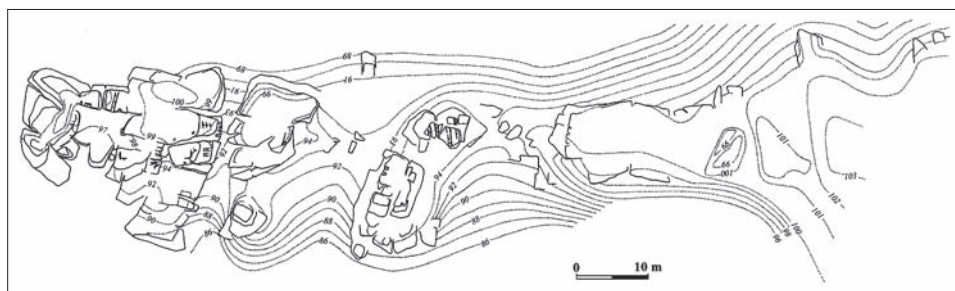
Překvapivá je i absence reliktních nebo stop opevnění některých lokalit. Například sídlo Kyjovský hrádek spoléhalo výhradně na opevnění přírodním uspořádáním skalních bloků a neopevňuje ani hrany skály nad přístupovou puklinou, ani uzavření menších puklin dovolujících přístup na plochu sídla (Gabriel–Vaněk 2006, 42). Ještě překvapivěji působí absence reliktních opevnění nebo alespoň jejich stop na sídle Chřibský hrádek (k. ú. Doubice, okr. Děčín). Skalní blok považovaný za hradní jádro je z jedné strany poměrně snadno přístupný, takže zde v případě opevňování nebylo možné uvažovat o pouhém využití terénu. Domněnku, že opevnění zajišťovaly příkopy a valy popřely sondy, které ukázaly, že k navržení valů a vyhloubení příkopů, které s nimi souviselo, došlo až po opuštění sídla (Gabriel–Vaněk 2006, 37–38). Horní plato tedy nebylo nikterak opevněno ani na snadněji přístupné straně skalního bloku. Rovněž předpokládaný druhý příkop na Kozlovech – Chlumu (k. ú. Olešnice, okr. Semily) pravděpodobně vznikl až po opuštění jedné sídelní etapy využívající džbánovitý objekt, který lámání domnělého příkopu narušilo (Gabriel–Podroužek 2006, 122–123). Také zde postrádáme stopy opevnění při okrajích sídelní plochy. Sídlo Starý Kokořín (k. ú. Kokořín, okr. Mělník), zbudované na okraji pískovcové tabule, která později sloužila jako zámecký park, zajišťuje oproti výše položenému zámku pouze pahorek, považovaný za destrukci zděné věže (obr. 5). Nejasnou formu opevnění proti pískovcové tabuli doprovází i nevýrazné opevnění jedné z puklin dovolující přístup z paty skalní stěny. Příkopy na Kavčínách (k. ú. Kacanovy, okr. Semily; obr. 4) pravděpodobně vznikly jako lom při těžbě pískovce formou lámání. Jako lom sloužily i domnělé příkopy na Klamorně (k. ú. Dneboh, okr. Mladá Boleslav). Svědčí o tom jak rozložení a tvar vysekaných ploch (obr. 3), tak i forma sekání. Problematické je na Klamorně i val, datovaný autorem výzkumu M. Šollem do hradištního období (NZ nedatováno). S podobnými „valy“ se setkáváme i na jiných lokalitách (např. Stará Hora, k. ú. Šváby, okr. Česká Lípa; Gabriel–Panáček 2000, 164–165). Opevnění zcela postrádáme i na sídle Schlossberg (k. ú. Velenice, okr. Česká Lípa), Čertova ruka (k. ú. Karlovice, okr. Semily), Zámecký vrch (k. ú. Vysoká Lípa, okr. Děčín), Křineč (k. ú. Branžež, okr. Mladá Boleslav) a nepřesvědčivé je i opevnění Prachovny (k. ú. Hrubá Skála, okr. Semily). Zdá se tedy, že řada sídel vůbec nebyla opevněna nebo že stopy při okrajích sídelní plochy mají spíše charakter oplocení, jaké se předpokládá i u řady vesnic.

Další problém interpretace některých sídel jako hradů představuje zástavba, a to hned ve dvou rovinách. Do první z nich řadíme rozvrh zástavby na ploše sídla, do druhé pak formální znaky jednotlivých objektů, za které považujeme jednotlivé vysekané prostory

Obr. 3. Plán sídla Klamorna (k. ú. Dneboh, okr. Mladá Boleslav). Zaměření autori v roce 2011. Kresba B. Knížetová.

Abb. 3. Planskizze des Sitzes Klamorna (Katastergebiet Dneboh, Bezirk M. Boleslav). Messung von den Verfassern 2011. Zeichnung B. Knížetová.

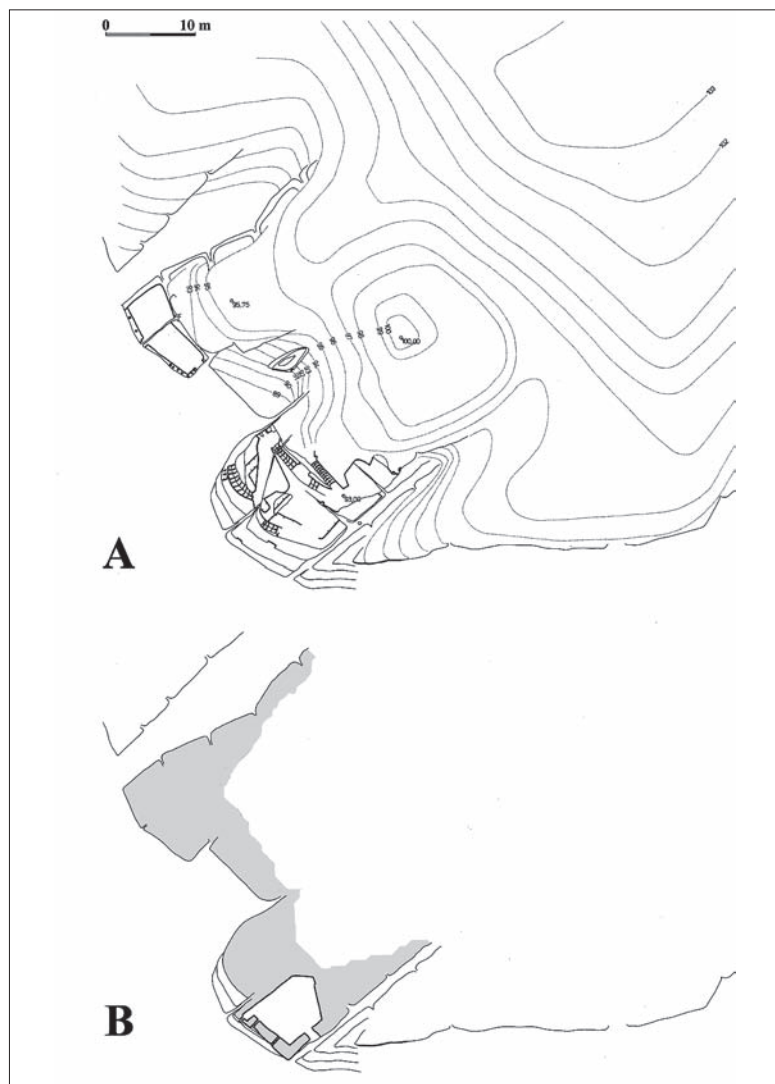

Obr. 4. Plán sídla Kavčiny (k. ú. Kacanovy, okr. Semily). Zaměření v rámci praxe studentů UJEP v letech 2004 a 2005. Kresba B. Knížetová.

Abb. 4. Planskizze des Sitzes Kavčiny (Katastergebiet Kacanovy, Bezirk Semily). Messung im Rahmen eines Praktikums von Studenten der Jan-Evangelista-Purkyně-Universität in Ústí nad Labem 2004 und 2005. Zeichnung B. Knížetová.

nebo komplexy prostorů na sebe navazující. Rozvržení sídel na pískovci, které nám písemné prameny dovolují jednoznačně spojit s hrady, využívá opevnění, ať již přírodní, tak i upravené nebo zbudované člověkem, k ostře vymezeným jednotlivým dílům hradů. Tento znak hradních staveb některá sídla na pískovci nedodrží. Starý Kokořín využil snadno přístupnou puklinu, ve které vysekal při patě skalní stěny dva objekty nad sebou (obr. 5). Puklinu sice uzavírala asi malá vrátka, ta se však jako obranný prvek nevyrovnala více než 11 m vysoké skalní stěně chránící zástavbu horního nivó. Stejně překvapivé jsou i objekty zahloubené ve spodní části do skalní stěny jednoho z bloků Drábských světniček (k. ú. Dneboh, okr. Mladá Boleslav). Nepřekvapí však pouze situování objektů, ale i jejich přístup vedený z prostoru mimo sídlo opevněné přírodní strmostí a výškou skal. Místnosti vysekané mimo opevněný nebo alespoň zdánlivě opevněný sídelní prostor evidujeme i na Kozlovech, Kavčínách, Hynště (k. ú. Branžez, okr. Mladá Boleslav) nebo na Neurathen (Saské Švýcarsko, SRN; Neugebauer 1986). Rovněž na Klamorně jsou dva objekty vysekané do skály pod rovinou ostrožny. V tomto případě však nelze vyloučit jejich zajištění dřevěnými trámy, bedněním a zásepem zvyšujícím terén oproti patě skal pseudoostrožny.

Hodnotíme-li rozvržení zástavby sídel na pískovci, je třeba upozornit nejen na nevhodnou volbu výškové úrovně vysekaných místností nebo jejich umístění mimo opevněnou plochu, ale i na jejich počet a umístění na opevněné ploše. Ačkoliv známe pouze tu část zástavby,

Obr. 5. Plán sídla Starý Kokořín (k. ú. Kokořín, okr. Mělník). Zaměření autorů z roku 1994. Řezy B ve výškové úrovni 75 m (výškopis i polohopis místní). Kresba B. Knížetová.

Abb. 5. Planskizze des Sitzes Starý Kokořín (Katastergebiet Kokořín, Bezirk Mělník). Messung von den Verfassern 1994. Schnitte B auf einem Höhenniveau von 75 m (lokaler Höhen- und Lageplan). Zeichnung B. Knížetová.

kteřá byla vysekána do podloží nebo po sobě zanechala stopy, zdá se, že jednotlivé objekty na řadě sídel nejsou plánovitě uspořádány, ale vysekány nahodile ve větších vzdálenostech od sebe a v počtu, který neodpovídá našim představám o hradních sídlech. Jisté zkresení našich modelů sice můžeme přičíst chybným hypotézám o funkčním zařazení a členitosti terénu, často však toto vysvětlení nepostačí. V takových případech musíme nahodilé umístění připsat neplánovanému budování objektů více rovnoprávnými obyvateli. To dovoluje vysvětlit i větší četnost objektů. Mezi taková sídla bezpochyby náleží Drábské světničky, Einsiedlerstein (k. ú. Sloup, okr. Česká Lípa), Klamorna, Kozlovky, Kyjovský hrádek, Neurathen, Stará Hrada (k. ú. Mužský, okr. Mladá Boleslav), Starý Kokořín.

Druhou rovinu problémů zástavby sídel na pískovcovém podloží představuje podoba jednotlivých objektů. Díky znalosti formálních znaků obytných domů počátku 19. století

vysekaných do pískovcového podloží (Podroužek 1997; 2006; Gabriel–Kurosová v tisku), je můžeme ze souboru objektů na sídlech vyloučit. O podobě středověkých obytných objektů na hradech vysekaných do skalního podloží nás informuje pouze jediný objekt na Falkenštejně (k. ú. Jetřichovice, okr. Děčín; Gabriel–Vaněk 2006, 49–51). Všechny ostatní objekty hradů na pískovci většinou neumíme funkčně zařadit. Zdá se, že plnily spíše hospodářské, provozní nebo obranné funkce (Gabriel–Podroužek–Kurosová 2006, 24). Objekty na středověkých sídlech, která neplnila funkci hradů, a na sídlech raně novověkých dosud jednoznačně zařadit do funkčních tříd nedovedeme. Musíme proto připustit, že některé zahluobené objekty sloužily k obývání (např. Drábské světničky, Klamorna). V těchto případech však zůstává otázkou vývoj sídlení, které mohlo započít ve středověku, kdy sídlo plnilo funkci hradu a po opuštění bylo osídleno v raném novověku nebo později, případně po celý novověk, jak se vývoj jeví v sídle u Valečova (k. ú. Bosyně, okr. Mladá Boleslav; Podroužek–Gabriel 2007, 213–222). Další ukázkou je hrad Rotštejn (k. ú. Bělá u Turnova, okr. Semily), který dle našeho modelu zanikl mezi roky 1426 a 1514, zatímco k novověkému osídlení došlo asi před rokem 1783 a nepřežil rok 1870 (Gabriel–Kurosová v tisku).

Z uvedených případů a jejich rozboru se čtvrté vysvětlení nepochybně mezi hustotou hradů na pískovcovém podloží a podloží petrologicky jiných vycházející z jiné než hradní funkce sídel jeví nejen přijatelné, ale velmi pravděpodobné. Tato hypotéza však nutně vyvolává otázku, k čemu tato „nehradní sídla“ sloužila. Ve většině případů lze vyloučit funkci vesnice, a to jak vesnice s více než 15 usedlostmi, tak i malé s 5–6 usedlostmi nebo i s menším počtem (Smetánka 1978, 326). Budeme-li za usedlost považovat vždy jeden objekt, pak sídla svým rozsahem sice vesnici odpovídají, nespĺňují však její obecně přijímanou funkci ubytování a zázemí zemědělců. Proti této základní sídelní jednotce tradiční společnosti totiž stojí u většiny studovaných sídel jak nevhodný terén, omezující nebo zcela vylučující přímou návaznost sídla na půdu, a tedy na rostlinnou výrobu, tak i nízká bonita půdy, dovolující zemědělské využití sídla nejvýše pro pastevectví. Takovému modelu ovšem odporuje na řadě sídel nedostatek pitné vody. Překvapivé je, že okolní mikroregion povětšinou nabízí situování sídla do vhodnější a většinou nepřilíživě vzdálené polohy, který by v řadě případů současně řešil i lepší podmínky pro rostlinnou výrobu. Jeho nevyužití naznačuje, že budování těchto sídel nemělo sloužit zemědělské výrobě.

Proti městům, dalšímu typu středověkých sídel, stojí vedle nedostatku vody, potřebné jak pro řadu řemesel, tak i pro běžný provoz, neboť většina měst kryla alespoň částečně svoji potravinářskou spotřebu vlastní zemědělskou výrobou, také obtížný přístup z více směrů, nezbytný pro trh, který je jedním z nejdůležitějších faktorů města. Navíc z funkčně nezařazených sídel na pískovcovém podloží dosahuje četnosti domů menšího města pouze sídlo u Valečova a sídlo Neurathen (Saské Švýcarsko, SRN; Neugebauer 1986). Všechna ostatní nezařazená sídla mají pro město počet objektů velmi malý.

Vyloučíme-li z funkce sídel hrady, vesnice i města, nabízí se pro ně užívání lidmi vykonávacími prací, která byla vázaná na přírodní prostředí nebo na určitá místa. Pro takové uplatnění se jeví jako vhodná především sídla v Českém Švýcarsku. Jedním z nich je bezpochyby těžba kovů, doložená pinkami a odvaly v poloze Eisengrube nedaleko Kyjovského hrádku (Veselý–Plekanac 2004). Zázemí si asi vyžadovala i prospektorská činnost vázaná na předpokládaná ložiska. Taková byla nepochybně očekávána v blízkosti lužické poruchy, geologického zlomu probíhajícího nedaleko sídel Brtnický, Kyjovský i Vlčí hrádek. Ostatně těžbu, nejspíše však mladší, dokládá v jejich okolí řada pomístních jmen i samotných důlních děl (Gabriel–Vaněk 2006, 27). Stejný význam měla lužická porucha i pro sklárství, doložené v jeho okolí již od 13. století (Černá 2003; Gabriel–Vaněk 2006, 57–59). Pro sklárství bylo důležité rovněž dřevo, kterého bylo v členité pískovcové krajině dostatek. To nabízí i další využití osad a samot, které mohly sloužit jako sídla výrobců dehtu a zpracovatelů smoly (Lissek 2004; Belisová 2004). Vyloučit pochopitelně nelze, a platí to pro všechna sídla na pískovcovém podloží, ani využití pro dřevaře, myslivce, lovce či ptáčníky, kteří byli na práci v lese rovněž vázáni. S ptáčníkem bývá spojováno sídlo Drábovna (k. ú. Ondříkovice, okr. Jablonec nad

Nisou; Peřina 2008). Řadu dalších sezónních sídel, která do naší práce nezahrnujeme, uvádí K. Podroužek (2006a), který k nim přiřazuje i chaty požárních hlídek, dehtářů a smolařů.

Jako poslední možná funkce, kterou si dosud dovedeme představit, se nabízí zařazení těchto sídel mezi úkryty obyvatelstva. V rovině dynamického systému musíme soubor rozložit na řadu podsouborů, z nichž asi nejčastěji uváděným typem byla refugia pro ukrývání obyvatel v době válek a s nimi spojená tažení samozásobících se vojsk drancujících vesnice. Do jaké míry byla tato dočasná sídla upravována, nevíme, nelze však vyloučit, že v době déle trvajících nepokojů mohl vést útek vesničanů k sekání příbytků do skalního podloží.

Jiný podsoubor představují jakási „hradní refugia“. Máme na mysli místa, kam se bylo možné ukrýt v případě dobývání hradu. Nejčastějším a asi i nejběžnějším „hradním refugiem“ byl bergfrit přímo v areálu hradu. Mohl jej zastoupit i skalní suk, jak to naznačil F. Gabriel (2008). Skalní suk však nutně nemusel ležet v areálu hradu. U hradu Sloupu, který byl na rovinatém terénu snadno přístupný, a tedy i snadno dobytelný, jej spojujeme s nedaleko ležícím skalním sukem Einsiedlerstein (Gabriel–Podroužek 2000; Gabriel–Podroužek–Zahradník 2001). Pravděpodobně bažinou ve středověku obklopený skalní suk plnil funkci „hradního refugia“ hradu, vzdáleného necelých 100 m od skalního suku, podobně jako na hradech typu motte-and-bailey (Brown 2004, 36–43). V našem případě ovšem motte nahrazuje skalní blok a odlišně je pojednán i vstup. Otázkou zůstává, zda takovéto „hradní refugium“ sloužilo pouze majiteli hradu a jeho družině, nebo zda chránilo i vesnické obyvatelstvo z okolí. Vrcholem této formy mohla být sídla spojená F. Gabrielem–J. Panáčkem (1998, 100) s pevnostmi sloužícími v případě nebezpečí jako „hradní refugia“ vzdálená od hradu více než 1 km.

Od druhé poloviny 15. století můžeme předpokládat vznik sídel, sloužících komunitám nebo i jedincům unikajícím před náboženskými problémy doby. Mohlo se jednat jak o stoupence různých frakcí podobojí, tak zpočátku v době nejistot i o stoupence strany podjednou a naopak později o utrakvisty i příslušníky Jednoty bratrské (Kadlec 1977, 168–191). K těmto sídlům lze přiřadit ta, kde zjišťujeme objekty, odpovídající modlitebnám a kde nacházíme i epigrafické letopočty a texty (Drábské světničky, Klamorna, Kozlovy; Gabriel–Podroužek 2006; Podroužek–Gabriel 2007). Nemuselo se však jednat o úkryt před útlakem náboženského přesvědčení, ale i o místa, která dovolovala toto náboženské přesvědčení plnit. Platí to asi především pro komunity Jednoty bratrské, k jejichž hlavním zásadám patřilo „*Popření násilí, únik k náboženskému rozjímání, obživa vlastní prací a ideál dobrovolné prostoty...*“ (Kolektiv 1980, 502). A právě pro takovýto účel mohla sídla ukrytá v lesnatých skalních městech mimo hlavní komunikace dobře posloužit.

Stejně nebo alespoň podobné podmínky si do svého života vkládali poustevníci. Nepřekvapí proto, že se s jejich příbytky setkáváme ve stejném prostředí. Ty se do našeho souboru ovšem mohly promítnout pouze v případě, že byly zřízeny na starším sídle považovaném za hrad.

	Hrady využívající výchozu pískovce	Hrady na ostatních podložích	Σ
Přibližný počet čtverců 100 km ²	8,64	76,36	85,00
Počty hradů	63,00	66,00	129,00
Poměrový počet hradů na čtverec	7,55	0,86	1,52

Obr. 6. Tabulka četností sídel na pískovcovém podloží a ostatních petrologických podložích po úpravě.

Abb. 6. Modifizierte Häufigkeitstabelle der Sitze auf Sandsteinuntergrund und sonstigen petrologischen Untergründen.

Poněkud zvláštní postavení mají stopy sídlení v Saském Švýcarsku. Vedle problémového sídla Neurathen, uvedeného již výše, je třeba zpochybnit i Frienstein, Falkenstein, Hockstein, Neuer Wildstein, Rauschenstein a Wartenberg, která rovněž neodpovídají obecně přijímanému modelu hradu.

Nabídlí jsme několik možných řešení, která vysvětlují jinou funkci sídel na pískovcovém podloží než funkci hradu. Prověříme-li znovu tabulku (obr. 2), vidíme, že došlo k poklesu počtu hradů na pískovcovém podloží o 24 sídel (obr. 6). I přesto nadále zamítáme hypotézu o přibližně (24 sídla) rovnoměrném rozvržení hradů na sledovaném území a konstatujeme, že hustota sídel na pískovcových výchozech je 8,78 krát větší než na jiných petrologických podložích v okolí. Snížení počtu sídel nezměnilo nikterak výrazně poměr obou podloží ve vztahu k hradům. K jistému přehodnocení funkce sídel nepochybně přinese další studium reliktní v terénu i bádání v písemných pramenech. Zdá se však, že zásadní změnu již tyto směry bádání nepřinesou. Jako důležitější se jeví přesnější a hlouběji provedený rozbor formálních znaků sídel a jejich následné roztrídění. Současně ovšem nelze vyloučit, že bude třeba přijmout některou z dalších interpretací F. Gabriela (1995, 55–58), případně vypracovat nový alternativní model.

Literatura

- BELISOVÁ, N., 2004: Zpracování smoly v Českém Švýcarsku a Labských pískovcích. In: *Minulosti Českého Švýcarska II* (Belisová, N., ed.), 95–183. Krásná Lípa.
- BROWN, R. A., 2004: *English Castles*. Woodbridge.
- ČERNÁ, E., 2004: Příspěvek k poznání středověkého sklárství na severu Čech. In: *Minulosti Českého Švýcarska I* (Belisová, N., ed.), 36–45. Krásná Lípa.
- DURDÍK, T., 1999: *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*. Praha.
- FILIP, J., 1947: *Dějinné počátky Českého ráje – The Historic Beginnings of the Bohemian Paradise*. Praha.
- GABRIEL, F., 1986: *České Švýcarsko očima archeologa*. Děčín.
- 1989: K Problematice opevněných sídel na pískovci – Zur Problematik befestigter Wohnsitze auf Sandstein, CB 1, 125–138.
- 1995: Struktura rozložení hradů na pískovcích – Sandstone Foundation Influencing the Location of Fortresses, HG 28, 49–61. Praha.
- 2008: Vztah stavby „věž“ k typu „skalní hrad“, v severních Čechách – Beziehung des Baus „Turm“ zum Typ „Felsenburg“ in Nordböhmen, CB 11, 31–52.
- GABRIEL, F.–KURSOVÁ, L., v tisku: Modern settlement of Rotštejn Castle (Semily district) – Novodobé osídlení hradu Rotštejna (okr. Semily), *Studies in Post-Medieval Archaeology* 3.
- GABRIEL, F.–PANÁČEK, J., 1998: Severočeské hrady na kupách – Nordböhmische Burgen auf Bergkuppen, CB 6, 69–105.
- GABRIEL, F.–PANÁČEK, J.–PODROUŽEK, K., 2011: Helfenburk hrad pražských arcibiskupů – Helfenburk Burg der prager Erzbischöfe. *Dřísy*.
- GABRIEL, F.–PODROUŽEK, K., 2000: Skalní sídliště Sloup – Felsensiedlung Sloup, PRP I, 3–14.
- 2006: Pracovní hypotéza k raně novověkému sídlení na pískovcích – Arbeitshypothese zur früh-neuzeitlichen Siedlung auf Sandstein. In: *Z Českého ráje a Podkrkonoší – Supplementum 11* (Navrátil, I.–Šoltysová, L., edd.), 121–128. Turnov.
- GABRIEL, F.–PODROUŽEK, K.–KURSOVÁ, L., 2006: Funktion von Objekten formaler Struktur in Burgen auf Sandstein – Funktion of formally structured Objects in Castles on Sandstone Subsoil, CaBe 8, 19–25.
- GABRIEL, F.–PODROUŽEK, K.–ZAHRADNÍK, P., 2001: Skalní sídlo u Sloupu – Die Einsiedlerstein bei Sloup. *Vlastivědná knihovnička Společnosti přátel starožitností 10*. Praha.
- GABRIEL, F.–SMETANA, J., 1981: K datování a funkci středověkých opevnění v Českém Švýcarsku – Zur Datierung und Funktion der mittelalterlichen Befestigungen in der Böhmisches Schweiz, AH 6, 33–62.
- GABRIEL, F.–VANĚK, V., 2006: *České Švýcarsko ve středověku – Böhmisches Schweiz im Mittelalter*. Vlastivědná knihovnička Společnosti přátel starožitností 13. Praha.
- CHAMRA, S.–SCHRÖFEL, J.–TYLŠ, V., 2005: *Základy petrografie a regionální geologie ČR*. Praha.
- CHOTĚBOR, P., 1981: Povrchový průzkum skalních hradů v Českém ráji – Die Oberflächenerkundungen der Felsenburgen in Böhmisches Paradies, AH 6, 71–78.
- KADLEC, J., 1977: *Přehled církevních dějin Českých I*. Praha.
- KLOS, R.–NĚMEČEK, F., 1978: Skalní hrady v Českém Švýcarsku – Die Felsenburgen in der Böhmisches Schweiz. Ústí nad Labem.
- KOLEKTIV, 1980: *Přehled dějin Československa I/1*. Praha.

- LISSEK, P., 2004: Výroba dehtu a smoly v Českém Švýcarsku. In: *Minulosti Českého Švýcarska II* (Belisová, N., ed.), 75–93. Krásná Lípa.
- MEICHE, A., 1907: *Die Burgen und vorgeschichtlichen Wohnstätten der Sächsischen Schweiz*. Dresden.
- NZ, nedatováno: Nedatovaná NZ, rkp. uložen v archivu NZ ARÚ AV ČR Praha, č. j. 6664/46.
- NEUGEBAUER, A., 1986: *Pfaffenstein und Neurathen*. Pirna.
- PEŘINA, I., 2008: O třech tak zvaných hradech v Českém ráji – Über drei sogenannte Burgen im Böhmisches Paradis, *AH 33*, 233–254.
- PODROUŽEK, K., 1997: „Barušky“ – lidová architektura v pískovcovém podloží – „Barušky“ – Volksarchitektur im Sandsteinuntergrund, *PRP II*, 57–66.
- 2006: Vesnické stavby na pískovcovém podloží. Ústí nad Labem.
- 2006a: Sezónní obytné objekty v pískovcích. In: *Minulosti Českého Švýcarska III* (Belisová, N., ed.), 142–159. Krásná Lípa.
- PODROUŽEK, K. – GABRIEL, F., 2007: Typy objektů valečovského „městečka“ – Objekttypen des Valečover „Städtchen“, *AH 32*, 211–224.
- SEDLÁČEK, A., 1997: *Hrady, zámky a tvrze království českého 10*. Praha.
- 1998: *Hrady, zámky a tvrze království českého 14*. Praha.
- SMETÁNKA, Z., 1978: Česká vesnice v období vzniku městských aglomerací – Das böhmische Dorf in der Entstehungszeit der Stadttagglomerationen, *AH 3*, 325–330.
- VESELÝ, M. – PLEKANEC, M., 2004: Železné jámy u Kyjova. In: *Minulosti Českého Švýcarska II* (Belisová, N., ed.), 65–73. Krásná Lípa.

Zusammenfassung

Mittelalterliche und frühneuzeitliche Sitze auf Sandstein

Der Grund für das gesteigerte Interesse an mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Sitzen auf einem Sandsteinuntergrund basiert auf einigen Spezifika, durch welche sich die Eigenschaften des Gesteinsuntergrundes von anderen Untergründen unterscheiden. Dabei handelt es sich um die relativ leichte Bearbeitbarkeit beim Behauen der Objekte und um Spuren der Bauweise. Zur Auswertung eines Sandsteinuntergrundes dienen lediglich die Schichtköpfe eines Felsenuntergrundes in Form von Felsenstädten oder solitären Felsblöcken (Abb. 1). Die Fachliteratur bringt sie häufig mit Burgen in Verbindung. In ihrer Häufigkeit überwiegen jedoch deutlich Burgen auf anderen petrologischen Untergründen in der Umgebung (Abb. 2). Von den vier möglichen Erklärungen für diese Erscheinung wählen wir die, dass die Fundstätten auf einem Sandsteinuntergrund nicht nur durch Burgen, sondern auch durch andere Typen von Sitzen repräsentiert werden. Bei ihnen handelt es sich vor allem um die Sitze, deren ursprüngliche Eigennamen uns unbekannt sind. Beim Studium der Relikte dieser Sitze stellt man fest, dass einige von ihnen mit ihren formalen Kriterien nicht unseren Vorstellungen über das Aussehen von Burgen entsprechen und die Interpretation stützen, dass diese Fundstellen einen anderen Typ Sitz repräsentieren. Zu den problematischen formalen Merkmalen zählen wir die Wahl des Geländes, die Gestaltung des Zugangs, das Fehlen von Relikten oder Spuren einer Befestigung, die Verteilung der Bebauung auf der Fläche eines Sitzes und das Aussehen der einzelnen Objekte. Wenn man die vorgelegten Erklärungen akzeptiert, steht man vor der Frage, wozu solche „Nichtburgen-Sitze“ gedient haben. Neben der Funktion einer Burg können wir auch den Bau solcher Sitze als Dörfer oder Städte ausschließen. Übrig bleibt ihre Zuordnung zu Sitzen, die für Menschen gedacht waren, die mit bestimmten Naturgegebenheiten verbundene Arbeiten ausführten, oder sich sowohl vor Kriegsereignissen, als auch vor religiöser Verfolgung verbargen. Aber auch die Auswertung solcher Funktionen bringt keine deutliche Veränderung des Verhältnisses zwischen Burgen auf Sandstein und solchen auf anderen Untergründen (Abb. 6). Als wichtiger erweist sich eine präzisere und tiefergehende Analyse der formalen Kriterien der Sitze und ihre anschließende Klassifizierung. Gleichzeitig kann man freilich nicht ausschließen, dass manch eine der weiteren Interpretationen von F. Gabriel (1995, 55–58) akzeptiert, oder gegebenenfalls ein neues alternatives Modell ausgearbeitet werden muss.

doc. PhDr. František **Gabriel**, Ph.D., Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem, České mládeže 8, 470 01 Ústí nad Labem, *pu-uvpd-cl@volny.cz*

PhDr. Lucie **Kursová**, Regionální muzeum v Teplicích, Zámecké nám. 14, 415 01 Teplice, *kursova@muzeum-teplice.cz; kursova.rmt@seznam.cz*